

Plangebied Lindershof, gemeente Dordrecht

Een archeologisch bureauonderzoek voor
het plangebied Lindershof te Dordrecht

M.C. Dorst

Vakteam Erfgoed /
Archeologie

Gemeente Dordrecht
Spuiboulevard 300
Postbus 8
3300 AA Dordrecht
www.dordrecht.nl/archeologie

Dordrecht Ondergronds 119

**Plangebied Lindershof,
gemeente Dordrecht**

Een archeologisch bureauonderzoek voor
het plangebied Lindershof te Dordrecht

M.C. Dorst

2020

Gemeente Dordrecht
Vakteam Erfgoed/Archeologie

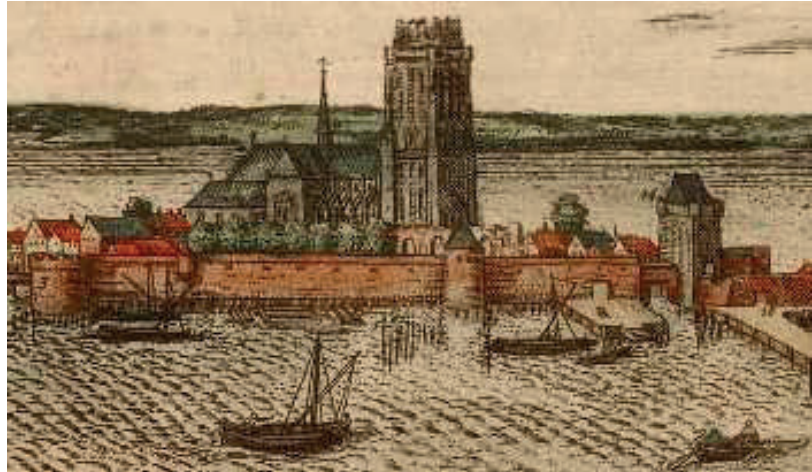
Colofon

ISSN: 1876-2379
 Tekst: M.C. Dorst
 Inhoudelijke toetsing: J. Hoevenberg
 Redactie: J. Hoevenberg
 Afbeeldingen: Gemeente Dordrecht, Vakteam Erfgoed/Archeologie, tenzij anders vermeld.
 Vormgeving: M.C. Dorst
 Drukwerk: n.v.t.
 Uitgave: Gemeente Dordrecht, april 2020

Gemeente Dordrecht
 Cluster Ruimtelijke Kwaliteit / Vakteam Erfgoed / Team Archeologie
 P: Postbus 8, 3300 AA Dordrecht
 T: (078) 7708223
 E: monarch@dordrecht.nl
 W: www.dordrecht.nl/archeologie.nl / www.facebook.com/DordrechtOndergronds

© Gemeente Dordrecht, 2020

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch databestand of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1 Inleiding en Onderzoekskader	5
1.1 Administratieve gegevens	5
2. Gegevens plangebied	7
2.1 Plangebied en geplande werkzaamheden	7
3. Bureauonderzoek	9
3.1 Geologie en landschappelijke ontwikkeling	9
3.2 Middeleeuwse bewoning en stedelijke ontwikkeling (archeologische bronnen)	12
3.3 Stedelijke ontwikkeling (historische bronnen)	16
4. Samenvatting en archeologische verwachting	31
5. Aanbevelingen	33
Literatuur	35
Begrippen en afkortingen	36

Het warenhuis Linders in 1970 gezien vanag de Bagijnhof (RAD inventarisnr. 552_300514).

1. Inleiding en onderzoekskader

Het plangebied Lindershof betreft een een bouwblok in de Dordtse binnenstad dat is gelegen tussen de Lange Breestraat, de Bagijnhof en de Raamstraat. Het plangebied zal worden heringericht waarbij een hotel, woningen en winkelruimtes gerealiseerd zullen worden. Voor het overgrote deel zal gebruik gemaakt worden van de bestaande bebouwing.

Op enkele locaties zal de bodem worden verstoord, onder andere voor de aanleg van een trafostation en een liftschacht. Daarnaast zal een klein deel van de bebouwing worden gesloopt voor de aanleg van een open ruimte. Aangezien de bodem op de eerst genoemde locaties zeker dieper verstoord zal worden dan de vrijgestelde 0,4 m – mv, kunnen er archeologische waarden worden verstoord.¹ Voor het deel dat gesloopt zal worden, zal de verstoringsdiepte rond de 0,4 m – mv liggen. Voor de herinrichting is door bevoegd gezag een archeologisch advies opgesteld waarin de onderzoeksplicht tot het uitvoeren van een bureauonderzoek, als eerste fase in het archeologische proces is verwoord.² In de historische binnenstad met een zeer hoge archeologische waarde volgt op deze eerste fase vrijwel altijd een tweede fase, bestaand uit een archeologische begeleiding of een opgraving.

1.1 Administratieve gegevens

Aard onderzoek:	bureauonderzoek
Projectcode:	2020-7
ARCHIS:	onderzoeksmeldingsnummer 4813541100
Periode:	Late Middeleeuwen- Nieuwe Tijd
Datum onderzoek:	31 maart 2020
Provincie:	Zuid-Holland
Gemeente:	Dordrecht
Straten:	Lange Breestraat (voormalige) 8-22, Bagijnhof 1-5 en 7-11, Raamstraat 1A-1M, 1E, 1F en 1G, Bagijnestraat 1,3
Kaartblad:	38C
RD coördinaten:	centrum 105.282 / 425.168
Opdrachtgever:	Kroonenberg Groep, Projectontwikkeling
Contactpersoon:	dhr. Q.D. Stok
Uitvoerder(s):	Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed
Medewerker:	dhr. M.C. Dorst (senior archeoloog)
Bevoegde overheid:	Gemeente Dordrecht
Autorisatie onderzoek:	dhr. J. Booij (clustermanager)
Autorisatie rapport:	mevr. J. Hoevenberg (senior archeoloog)
Archivering:	Digitaal: Archief vakteam erfgoed/archeologie (www.dordrecht.nl/archeologie) / e-depot Nederlandse Archeologie (http://www.dans.knaw.nl). Analooq: Stadsdepot gemeente Dordrecht

1 Projectinformatie zoals per mail aangeleverd door dhr. Stok van Kroonenberg Groep Projectontwikkeling, d.d. 19- 2-2020.

2 Hoevenberg 2019, archeologisch advies 19A20. vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht.

2. Gegevens plangebied

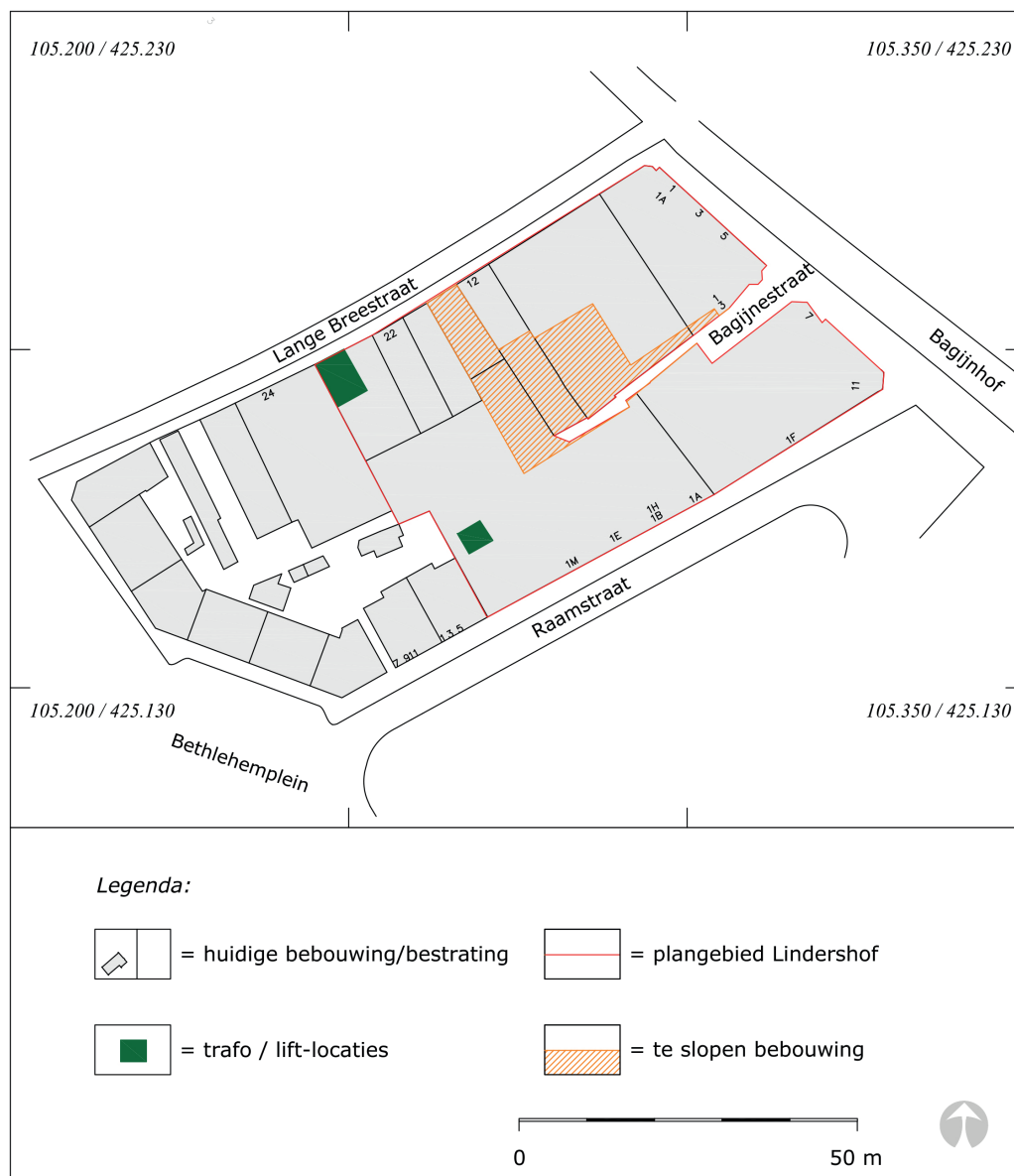
2.1 Plangebied en geplande werkzaamheden

Het plangebied Lindershof betreft een bouwblok in de Dordtse binnenstad. Het is aan de noordzijde begrensd door de Lange Breestraat 8-22 en aan de oostzijde door de Bagijnhof 1-5 en 7-11 en aan de zuidzijde door de Raamstraat 1A-1M, 1E, 1F en 1G. Tussen de bebouwing aan de Lange Breestraat en de Raamstraat loopt een smalle steeg; de Bagijnestraat 1 en 3 (afb. 1 en 2). Het plangebied meet circa 50 x 60 m en heeft een oppervlak van ca. 3000 m². Het plangebied zal worden heringericht waarbij een hotel, woningen en winkelruimtes gerealiseerd zullen worden. Voor het overgrote deel zal gebruik gemaakt worden van de bestaande bebouwing. Voor de aanleg van een nieuwe binnenhof zal een deel van de achterzijde van de bebouwing aan de Lange Breestraat 12 worden gesloopt en een doorgang tussen de Lange Breestraat en de Bagijnestraat gemaakt worden. Naar verwachting zal de bodem hierbij niet dieper worden geroerd dan circa 0,4 m - mv. De gesloopte bebouwing zal gelijk worden getrokken met het huidige omliggende maaiveld, rond de 1,2 m NAP. In het ongenummerde pand Lange Breestraat ten oosten van nr. 24 (Patrimonium) zal een trafostation worden gebouwd. Hiervoor zal, voorin het pand een kelder worden aangelegd waardoor de bodem hier verstoord zal worden tot een (nog) onbekende diepte. De afmetingen van de kelder zijn circa 7 x 5 m. De hoogte van het maaiveld vóór dit pand ligt op circa 1,16 m NAP. In het zuidwestelijk deel van het plangebied, in het pand Raamstraat 1M, zal een liftput worden aangelegd. De afmetingen zullen liggen rond de 4 x 4 m en de verstoringsdiepte is niet bekend. De maaiveldhoogte vóór dit pand ligt op circa 1,1 m NAP. Verder worden er geen bodemingrepen dieper dan ca. 0,4 m - mv verwacht.³ De in dit bureauonderzoek opgestelde archeologische verwachting geldt voor het gehele plangebied waarbij zoveel mogelijk gedetailleerde informatie is verzameld voor de specifieke locaties waar bodemingrepen zullen plaatsvinden.

Afb. 1. De locatie van het plangebied in Dordrecht (bron: intern geo-informatiesysteem Drechtsmaps, locatie in rood).

³ Projectinformatie zoals per mail aangeleverd door dhr. Stok van Kroonenberg Groep, d.d. 19-2-2020.

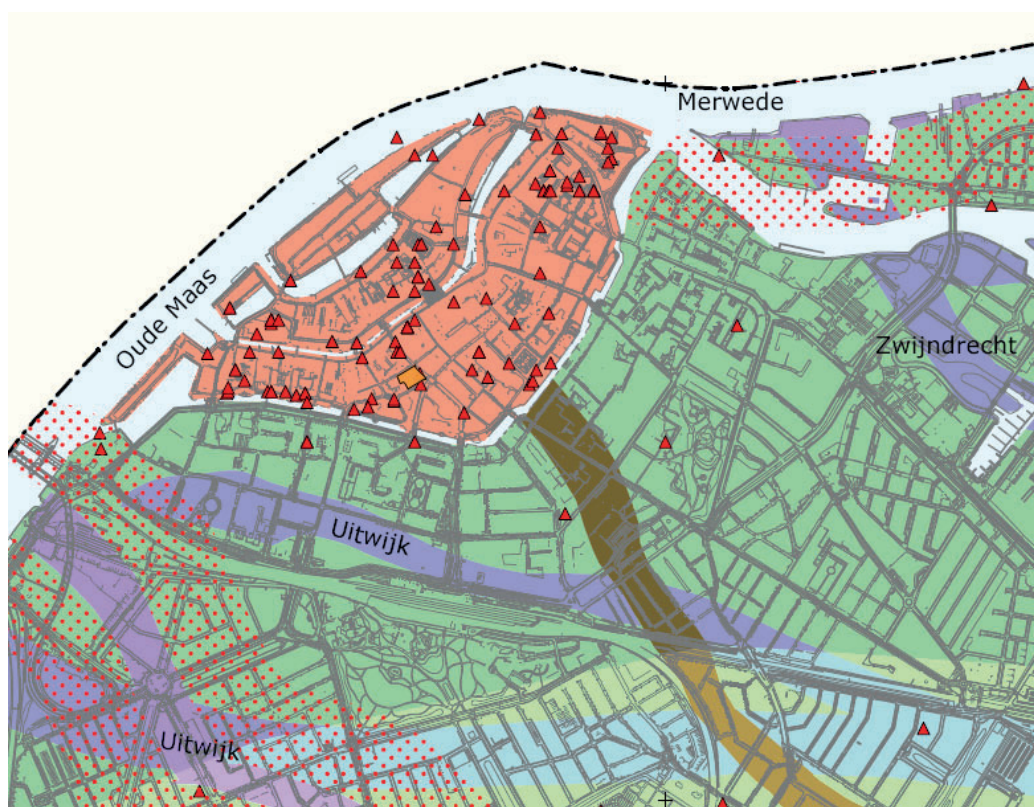
Afb. 2. Het plangebied in detail weergegeven met daarop de locaties waar (mogelijk) sprake zal zijn van grondroerende werkzaamheden (kaart: M.C. Dorst, vakteam erfgoed).

3. Bureauonderzoek

3.1. Geologie en landschappelijke ontwikkeling

Vóór de Middeleeuwen

Zoals op de verwachtingskaart van de gemeente (2009) is aangegeven, zijn er in het plangebied geen rivierduinen en oudere stroomgordels te verwachten (afb. 3). Vanaf het begin van het Holoceen, ca. 9800 voor Chr. was door de stijgende grondwaterspiegel sprake van intensieve veengroei. Er was hier sprake van een uitgestrekt veenmoeras. Vanaf het Neolithicum-Bronstijd sneden zich hierin enkele grote rivieren die vanuit het oosten in westelijke richting stroomden. Het gaat om de Uitwijkse Stroomgordel (4650-4200 voor Chr.) en de Zwijndrechtse Stroomgordel (2550-500 voor Chr.).

Afb. 3. De locatie van het plangebied (oranje) weergegeven op een uitsnede van de archeologische verwachtingskaart van de gemeente Dordrecht (De Boer, Rietkerk, Schenk & Jansen, 2009, kaartbijlage 3).

Gedurende (vermoedelijk) het begin van de IJzertijd (800-500 voor Chr.) veranderde het landschap. Vanuit het oosten snijdt zich ten noorden van het plangebied een nieuwe rivier in het veenmoeras; de Merwede. Evenals de twee andere rivieren het Oude Maasje en de Dubbel zijn deze stroomgordels vermoedelijk ontstaan rond het begin van de IJzertijd.⁴

4 In de rapportage bij de archeologische verwachtingskaart wordt voor deze jongere stroomgordels nog een startdatering opgegeven van circa 300 na Christus, waarbij echter ook al opgemerkt wordt dat deze mogelijk (veel) ouder zijn. Eén van de bewijzen hiervoor is de vondst van Vroege-/Midden IJzertijd aardewerk en een Romeinse woonlocatie uit de 2e eeuw op de zuidoever van de Dubbel ter hoogte van het Albert Schweitzer ziekenhuis aan de Karel Lotsyweg (Dorst & Bosman, 2013, 21). Ook op andere locaties zijn aanwijzingen voor bewoning gedurende de Romeinse Tijd op de oeverwallen van de Merwede, het Oude Maasje en de Dubbel: gemeente Dordrecht vakteam erfgoed, interne projectcodes: DDT 9905, DDT 9906, DDT 9202, DDT 6403, DDT 6407, DDT 6409, DDT 6501, DDT 5601.

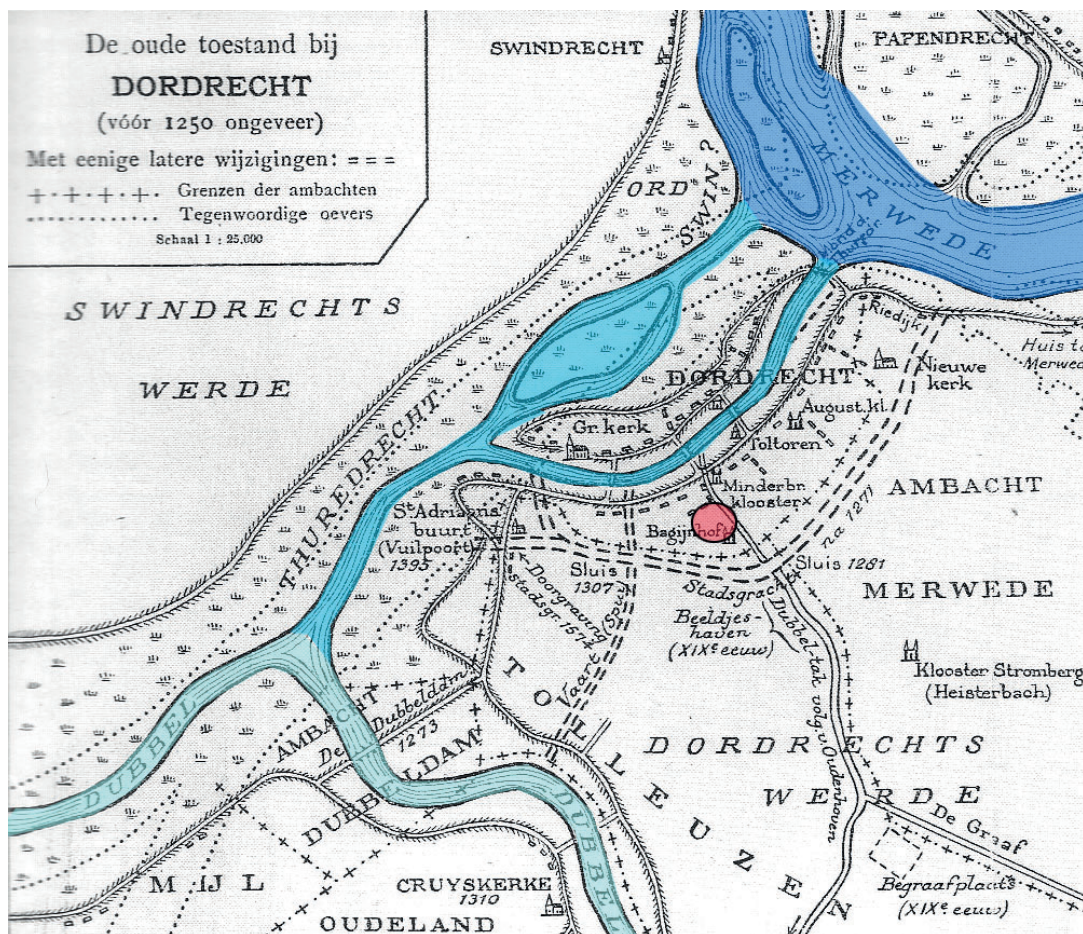
Aangezien ze waarschijnlijk zijn ontstaan vanuit de oudere (bovengenoemde) stroomgordels zal het ontstaan van deze drie jongere stroomgordels een geleidelijk proces van geulverleggingen zijn geweest.

De locatie van het plangebied lag echter ver ten zuiden van de Merwedegeul en haar zuidelijke oeverwal in een laaggelegen komklei-op-veenlandschap (afb. 3). Echter, recentelijke onderzoeken naar de rivier de Thuredrith hebben duidelijk gemaakt dat dit illustere riviertje waarschijnlijk ook zijn oorsprong heeft in deze periode. Over de oorsprong, ouderdom en stroomrichting van deze rivier is altijd veel discussie geweest. De huidige theorie is dat de Thuredrith al vóór de Vroege Middeleeuwen (mogelijk in de periode IJzertijd-Romeinse Tijd) is ontstaan vanuit een oeverwaldoorbraak (avulsie) van de Merwede.

De Merwede (Waal) is op een gegeven moment in zuidelijke richting door haar oeverwal gebroken. Hierdoor werd het lager gelegen komgebied tussen het huidige Dordrecht en Zwijndrecht doorsneden door een aantal geulen die in zuidwestelijke richting stroomden. De historische Thuredrith, de latere Wijn- en Voorstraatshaven, was de zuidelijkste geul van deze delta-achtige voorloper van de huidige Oude Maas (afb. 4). Naarmate de Merwede meer water via dit systeem ging afvoeren, verenigden de noordelijke geulen zich tot één brede geul, de Oude Maas. Dit gebeurde mogelijk pas ná de start van de middeleeuwse ontginningen, ergens in de 12e eeuw.⁵ De zuidelijkste geul bleef gehandhaafd en werd vanaf de start van de middeleeuwse bewoning in gebruik genomen als haven; de huidige Wijnhaven-Voorstraatshaven.

Aangezien de geul van de Thuredrith waarschijnlijk al in de IJzertijd-Romeinse Tijd is ontstaan, is het mogelijk dat vanaf deze periode de beide oeverwallen bewoond werden. Echter, het plangebied ligt ook ten zuiden van de zuidelijke oeverwal van deze zijrivier. De noordgrens van het plangebied markeert bij benadering de overgang van de zuidelijke oeverwal van de Thuredrith naar het lager gelegen komklei-op-veengebied ten zuiden daarvan. In afbeelding 4 is de waterkundige situatie voor de periode IJzertijd-Romeinse Tijd weergegeven. Dit werd in 1917 door Easton voorgesteld, met als verschil dat hij het ontstaan ervan plaatst in de periode direct vóór 1250.

5 Dorst, 't Jong & Schiereck, 2018, Dorst & De Boer 2017, Schiereck, 2017, Vos, Bazelmans, Weerts en Van der Meulen, 2011.

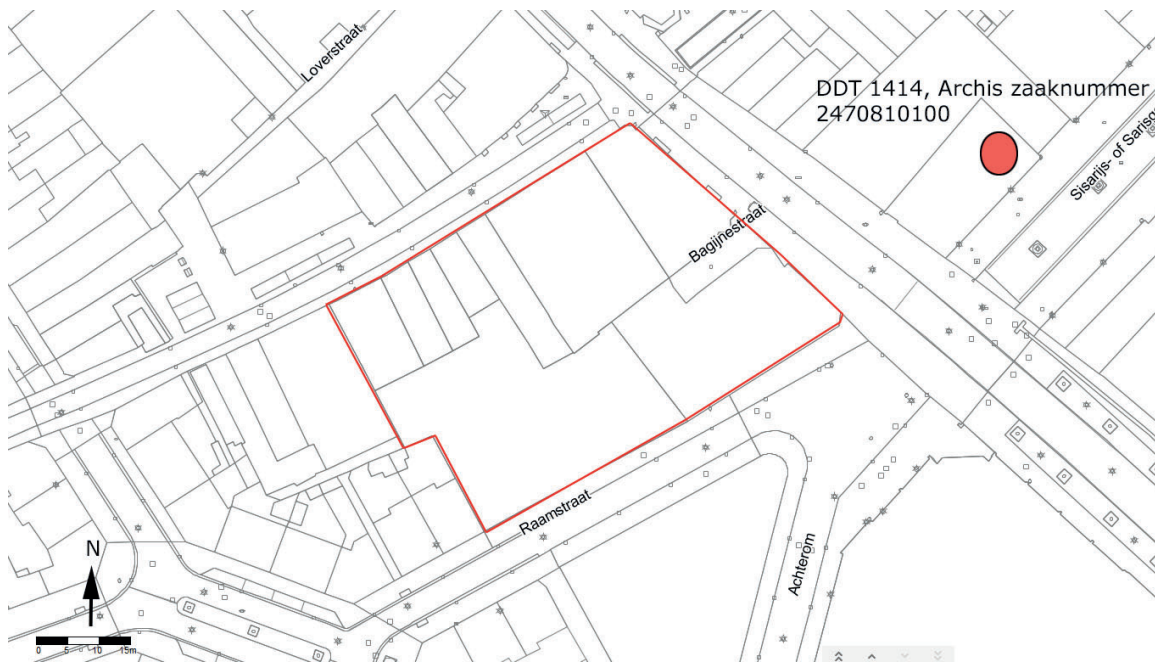

Afb. 4. De waterkundige situatie volgens Easton (1917). Hij stelde dat deze situatie ergens vóór circa 1250 is ontstaan. Echter, het is aannemelijk dat deze situatie van verschillende doorbraken al in de periode IJzertijd-Romeinse Tijd is ontstaan. De Thuredrith (middelblauw) is voorgesteld als een delta-achtige verbinding tussen de Merwede/(Waal) (donkerblauw) en de Dubbel (lichtblauw). In rood is de locatie van het plangebied bij benadering weergegeven, gelegen net ten zuiden van de oeverwal van de zuidelijke avulsiegeul (zijtak), de latere, historische Thuredrith (bewerking van kaart van Easton (1917) door M.C. Dorst, vakteam erfgoed).

Eenduidige, betrouwbare aanwijzingen voor bewoning in de periode vóór de start van de grote ontginningen in de late 10^e – begin 11^e eeuw zijn er niet; er zijn geen vindplaatsen bekend binnen de middeleeuwse stadsgrenzen. Gezien de locatie van het plangebied ver ten zuiden van de oeverwal van de Thuredrith ligt, zal de kans op aanwezigheid van bewoningssporen uit de periode vóór de Late Middeleeuwen klein zijn.

Hierbij moet opgemerkt worden dat er ook in het plangebied sprake kan zijn van een, nog grotendeels onbekende watergang. In 2015 is aan de (huidige) Bagijnhof 20, Van Haren Schoenen tijdens een booronderzoek ook een geulafzetting aangetroffen (afb. 5).⁶ Hier is, direct onder de middeleeuwse stadsophogingen, een geulafzetting aanwezig vanaf 2,53 m – NAP (3,6 m – mv) tot een diepte van ten minste 7,63 m – NAP (8,7 m – mv). De datering en oriëntatie van deze watergang is tot op heden onbekend. Het is mogelijk dat de Thuredrith in een oudere fase een meer zuidwestelijke oriëntatie had. Ook is mogelijk dat de Thuredrith oorspronkelijk nog een zijtak had die in zuidwestelijke richting stroomde. Aangezien de (rest) geulafzettingen hiervan direct onder de stadsophogingen uit de 13^e-14^e eeuw aanwezig zijn, is het mogelijk dat deze watergang nog tot begin van de 11^e eeuw watervoerend is geweest. Afzettingen van deze onbekende watergang kunnen ook in het plangebied aanwezig zijn. In theorie kan deze zelfs de (natuurlijke) voorganger zijn van de latere stadsgracht die ter hoogte van de Bagijnestraat van noordoost naar zuidwest door het plangebied liep (zie 3.2. Middeleeuwse bewoning en stedelijke ontwikkeling).

6 Dorst, 2015, Dordrecht projectcode DDT 1414, Archis zaaknummer 2470810100.

Afb. 5. De locatie waar de onbekende watergang is aangetroffen, direct ten oosten van het plangebied aan de Bagijnhof 20, projectcode DDT 1414 (kaart: M.C. Dorst, vakteam erfgoed).

3.2. Middeleeuwse bewoning en stedelijke ontwikkeling (archeologische bronnen)

1^e Middeleeuwse fase, 11^e? eeuw – 1250-1300; gracht en stadswal?, en mogelijk huizen langs Lange Breestraat?

Gedurende de periode late 10^e – begin 11^e eeuw vinden er in toenemende mate grootschalige ontginningswerkzaamheden plaats. Dit is voor de locatie binnenstad archeologisch alleen bekend op basis van enkele ¹⁴C-dateringen van de oudste, diepst gelegen antropogene ophogingen. Voor de zuidoever van de Thuredrith, de zogenoemde landzijde, gaat het om de locatie Van der Kooghplaats 1.⁷ De dateringen liggen hier tussen 1045-1190. Voor de noordoever, de zogenoemde poortzijde gaat het om de locatie Grote Kerk.⁸ De (oudste) dateringen liggen hier tussen 985-1020 en 1060-1075. Deze dateringsperiode voor de start van de grootschalige ontginningen, en daarmee de start van een intensievere bewoning van het gebied, komt overeen met de bewoning op de oeverwal van de Dubbel. Hier zijn onder andere de resten van een houten kerk uit ca. 1018-1028, begravingen en andere bewoningssporen uit deze periode bekend.⁹

Over de aard en intensiteit van de bewoning uit deze oudste, middeleeuwse bewoningsperiode is in Dordrecht zeer weinig bekend. En dat wat erover bekend is, is vrijwel geheel gebaseerd op archeologische data van buiten de middeleeuwse stad Dordrecht. Met name van waarnemingen op de oeverwallen van de rivier de Dubbel. Het beeld van de oudste fase van de nederzettingen in dit gebied is als volgt. Op het hoogste deel van de oeverwallen is een

7 Het huidige adres is Heer Heymansuysstraat 30-40. Dorst 2014. Dordrecht projectcode DDT 1312, Archis zaaknr. 2440013100.

8 Dorst & De Boer 2014. Dordrecht projectcode DDT 1312, Archis zaaknr. 4042915100 .

9 Dorst & Bosman, 2013, Dordrecht projectcodes DDT 1008, Archis zaaknr. 2308049100.

smalle en lage dijk/kade aanwezig.¹⁰ De dijk/kades hebben een breedte van maximaal circa 20 m en een (vermoedelijke) maximale hoogte van circa 1,5 tot 2 m. Aan de binnen- en buitendijkse zijden zijn smalle dijksloten aanwezig. Het binnen- en buitenwater is (onder de dijk/kade door) verbonden door klepduikers. Aan de buitendijkse zijde is, richting de geul sprake van een aflopende uiterwaardzone. Aan de binnendijkse zijde zijn langgerekte ontginnings-/percelingsloten aanwezig die de breedte aangeven van de ontgonnen percelen. De bijbehorende huizen/boerderijen zullen vermoedelijk direct achter de dijk op opgeworpen woonheuvels of hillen hebben gestaan. Dit is echter niet zeker; nog nergens zijn binnen de gemeente Dordrecht resten van huizen met eventueel bijbehorende woonheuvels uit deze ontginningsperiode aangetroffen. Alleen van een houten kerk uit deze periode kan gesteld worden dat het op een lage heuvel direct achter (de veronderstelde) dijk/kade lag. De aanwezigheid van woonheuvels met daarop /-in bewoningssporen van (houtbouw)huizen is archeologisch bekend voor de periode rond het midden van de 13^e eeuw. De dichtstbijzijnde locatie is die van het Dordtse Minderbroederklooster (DDT 8201) op de hoek Voorstraat-Visstraat op 106 m ten noorden van het plangebied. Dit kloostercomplex dateert vanaf het midden van de 13^e eeuw en is tussen 1982-1985 door de archeologische rijksdienst ROB opgegraven en in 2018 door het vakteam erfgoed gerapporteerd.¹¹ Tijdens het veldwerk is, dieper gelegen, direct aan de Voorstraat de aanwezigheid van twee woonheuvels (hillen) vastgesteld. Echter, door omstandigheden zijn de benodigde profielen parallel aan de Voorstraat waarin deze te zien waren niet gedocumenteerd.¹²

In deze oudste periode van de stad, tot ca. midden 13^e eeuw was de bewoning dus aanwezig op het hogere deel van de zuidelijke oeverwal; de Voorstraat en de noordelijke delen van de uitvalswegen zoals de Kolfstraat, Vriesestraat, Lombardstraat, etc. Vermoedelijk lag de zuidelijke grens van de bebouwing tot aan de start van de grote stadsuitbreidingen vanaf het midden van de 13^e eeuw zoals weergegeven in afbeelding 6. De hierop aangegeven zuidelijke gracht is mogelijk een verdedigingsgracht die gegraven zou kunnen zijn ná de rampspoed van 1204 toen Dordrecht door Utrechters werd overvallen, platgebrand en geplunderd. Na circa 1206-1207 kreeg graaf Willem I weer wat meer te zeggen over zuidelijk Zuid-Holland, in welke periode mogelijk een verdediging rond de stad is aangelegd.¹³

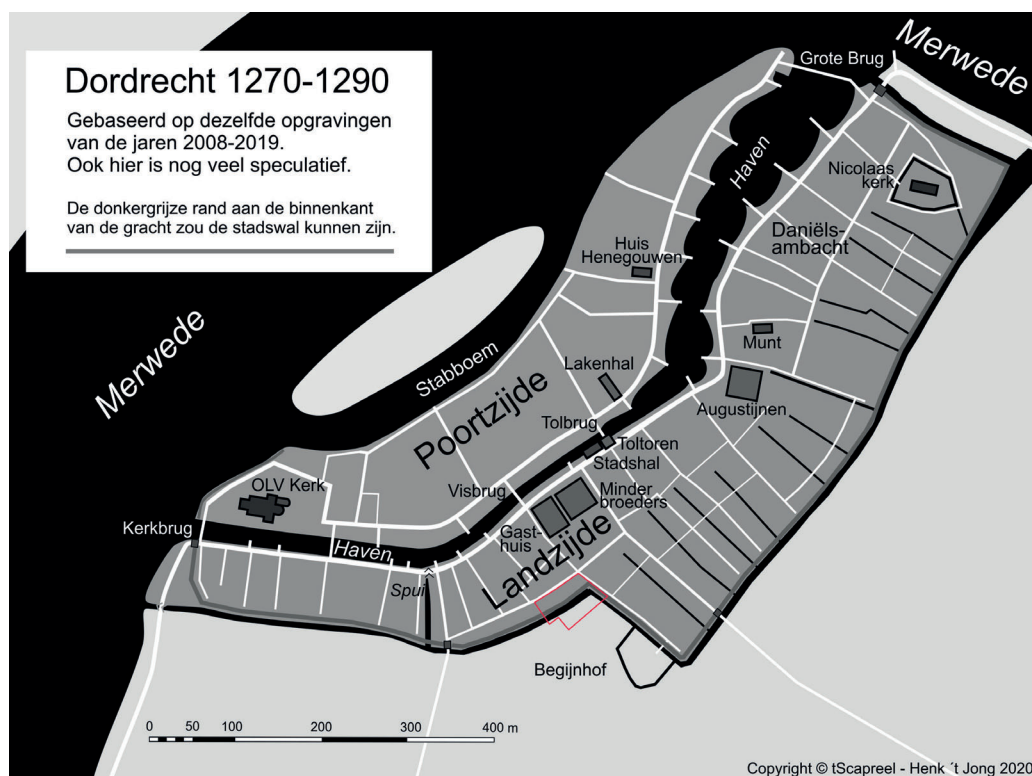
10 Een dergelijk dijk/kade is met (enige) zekerheid vastgesteld op de noordoever van de Dubbel (Burgermeester Beelaertspark, waarneming ROB, zie verslag in Van der Esch & Koorevaar, 1995). En de zuidoever van de Dubbel: Hos & Dorst 2010, Dorst, & Bosman, 2013 (dijk/kade niet helemaal zeker, maar zeer aannemelijk door aanwezigheid van verschillende duikers haaks op de Dubbelgeul), Dorst 2017, De Boer & De Kort, 2007. Een dijk/kade is het best bekend van de locatie Stevensweg, zie laatste twee bronverwijzingen. Dit bedrijksdeel binnen de Grote Waard betreft het ambacht Nesse en dateert van wat later, namelijk van 1260-1285, ¹⁴C-datering). Dorst, in prep., dit betreft de waarneming van een dijk/kade op de zuidoever van de Dubbel en mogelijk ook op de noordoever. Locatie Zuidhoven, Dordrecht projectcode 1812, uitvoer 2019-2020.

11 Dorst 2018. Dordrecht projectcode 8201, Archis zaaknummer 2019479100.

12 De Voorstraat is een water-zeekerende dijk. Het diepere graafwerk is destijds stopgezet door het Waterschap of Rijkswaterstaat omdat er in de dijk gegraven werd (zonder beschermende maatregelen). Hierdoor konden de waargenomen woonheuvels niet worden gedocumenteerd (Dorst 2018, 30).

13 Mondelinge communicatie dhr. H. 't Jong, d.d. 17 maart 2020.

Dat er met zekerheid een gracht aanwezig was in 1285 weten we uit een brief van 1 november uit dat jaar, waarin Henric, heer van de Lek zijn land verkoopt aan graaf Floris V: *"Ic Henric Heere van der Lecke make cond alllen den ghenen die dese lettere sullen sien of horen lesen je doe u te wetene dat ik vercoft hebbe alle dat erve dat legghet binen der graft van Dordrecht ende buten derselver graft dat daer toe behore..".*¹⁷

Afb. 7. Een speculatieve reconstructie op basis van de schaarse, archeologische gegevens van de stad Dordrecht gedurende de stadsuitbreidingen in de periode tussen 1250/1275-1300. In rood is bij benadering de locatie van het plangebied weergegeven ('t Jong, 2020, toevoeging plangebied Dorst, vakteam erfgoed). Het hierop aangegeven, zuidoostelijke grachtdeel vanaf de Bagijnhof rondom het oostelijk deel van de stad is vermoedelijk de tussen 1271 en 1285 gegraven stadsverdediging.

Op basis van onderzoek aan de straat Elfhuizen op 150 m ten zuidwesten van het plangebied is bekend dat het gebied ten zuiden van de (vermoedelijk al aanwezige) gracht in de periode tussen circa 1300-1350/1400 bij de stad is betrokken.¹⁸ In deze periode wordt het komklei-op-veengebied bij Elfhuizen opgehoogd met een eerste ophogingspakket van klei- en veenplaggen met een dikte van 60 cm. In deze fase is er (mogelijk) nog geen sprake van bebouwing, maar wel van gebruik van het gebied; er zijn onder andere mestkuilen, een slootje en grachtje, twee paardengraven en tonputten (waterputten) gevonden. Eén van de palen van de beschoeiing van de gracht is door middel van dendrochronologische analyse gedateerd op 1334 AD $\pm$ 6 jaar. Een monster uit één van de mestkuilen is geanalyseerd op botanische macroresten waaruit bleek dat het naast mest ook tuinafval en menselijk consumptieafval bevatte. Dit vroegste sporenvak ligt aan de Elfhuizen gemiddeld op 3 m – NAP (ca. 4 m – mv) en zou dus ook aanwezig kunnen zijn in het zuidelijk deel van het plangebied, ten zuiden van de Bagijnestraat.

De oudste bebouwing aan de Elfhuizen dateert vanaf ca. 1400 en bestaat uit bakstenen (ambachts)huizen met resten van ambachtelijke complexen op de erven zoals ovens.¹⁹ Dit sporenvak ligt op een diepte vanaf circa 1,47 m – NAP (2,57 m – mv).

¹⁷ Van de Wall (1790) in Handvesten en privilegiën der stad Dordrecht, deel 1, 75.

¹⁸ Hos 2008, 20-21. Dordrecht projectcode DDT 0502, Archis zaaknummer 2066483100.

¹⁹ Hos 2008, 22-24. Dordrecht projectcode DDT 0502, Archis zaaknummer 2066483100.

Hierboven zijn jongere ophogingen, bouwresten en leef-/loophniveaus (bestratingen en vloeren) aanwezig uit de periode 1550-1600. Het gaat om een voortzetting van de bebouwingen binnen deze ambachtswijk, waaronder vele verwers. Dit sporenvak ligt op een diepte rond de 1,5 en 2 m mv. In de jongste ophogingen, vanaf de 17^e eeuw, zijn bebouwingsresten aanwezig uit de periode 17^e eeuw – begin 19^e eeuw. Een specifiek ambachtelijk karakter is niet meer (overduidelijk) herkenbaar in de bouwresten en erfsporen.

3.3 Stedelijke ontwikkeling (historische bronnen)

Binnen het plangebied lag het klooster Bethlehem. Het gaat om het klooster van de cellezusters van de Orde van Augustinus, die ook wel zwart- of broodzusters genoemd werden. Deze zusters waren mogelijk al sinds 1313 actief maar vormden pas officieel een kloosterorde vanaf 1464.²⁰ Ze bewoonden het huis Bethlehem aan de Raamstraat, dat met een heulbrug over de binnengracht verbonden was aan een kloosterkerk die aan de Lange Breestraat stond. De exacte locatie van de kloosterkerk is niet met zekerheid bekend; mogelijk is het gelegen in het (nummerloze) pand ten oosten van nr. 24, het Patrimonium (afb. 2). Enkele argumenten hiervoor zijn dat dit pand op de kadastrale minuut en bijbehorende aanwijzende tafel staat aangegeven als zijnde in bezit van de Stad Dordrecht. Het is bekend dat de kerk van het klooster ná de Reformatie is gebruikt als turfschuur en, in 1628 als stalling voor de stads-as- en vuilniskarren, waarna het de naam 'Karremansstal' kreeg.²¹ Het pand werd in 1874 gesloopt (afb. 8). In deze afbeelding is een westelijke zijgevel getekend, wat alleen kan indien er aan deze zijde een straat/steeg lag, zoals te zien is op de kadastrale minuut van 1832 (afb. 12). Op de minuutplan is verder te zien dat het pand aan de achterzijde een uitstekend stuk in de binnengracht had; mogelijk een brughoofdrestant dat toegang gaf tot het klooster aan de overzijde/Raamstraat. Aan deze zijde is op het minuutplan een steeg te zien. Het is aannemelijk dat de woon- en werkvertrekken van het klooster Bethlehem direct achter de kerk aan de Raamstraat lagen. Mogelijk op het merkwaardige, ongenummerde perceel dat op het minuutplan te zien is en als erf bij de naastgelegen voormalige kerk hoorde.

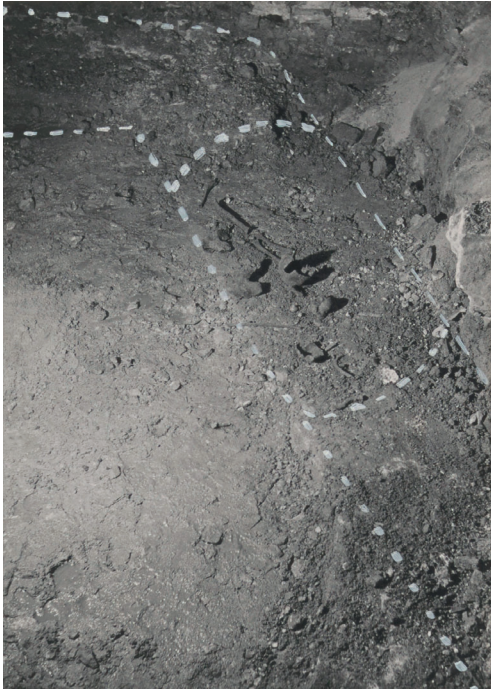

Afb. 8. De kerk van het klooster Bethlehem aan de Lange Breestraat in de periode 1866-1870, gezien vanaf de Lange Breestraat tegen de voorgevel en de westelijke zijgevel langs de steeg naar de binnengracht. In het beschrijving staat: *De Kerk van 't Bethlehem Klooster in de Breedstraat te Dordt. Sedert 1628. Woning en Karremansstal. in 1874 afgebroken.* (RAD inventarisnr. 551_35777).

²⁰ Van Lieburg 2012.

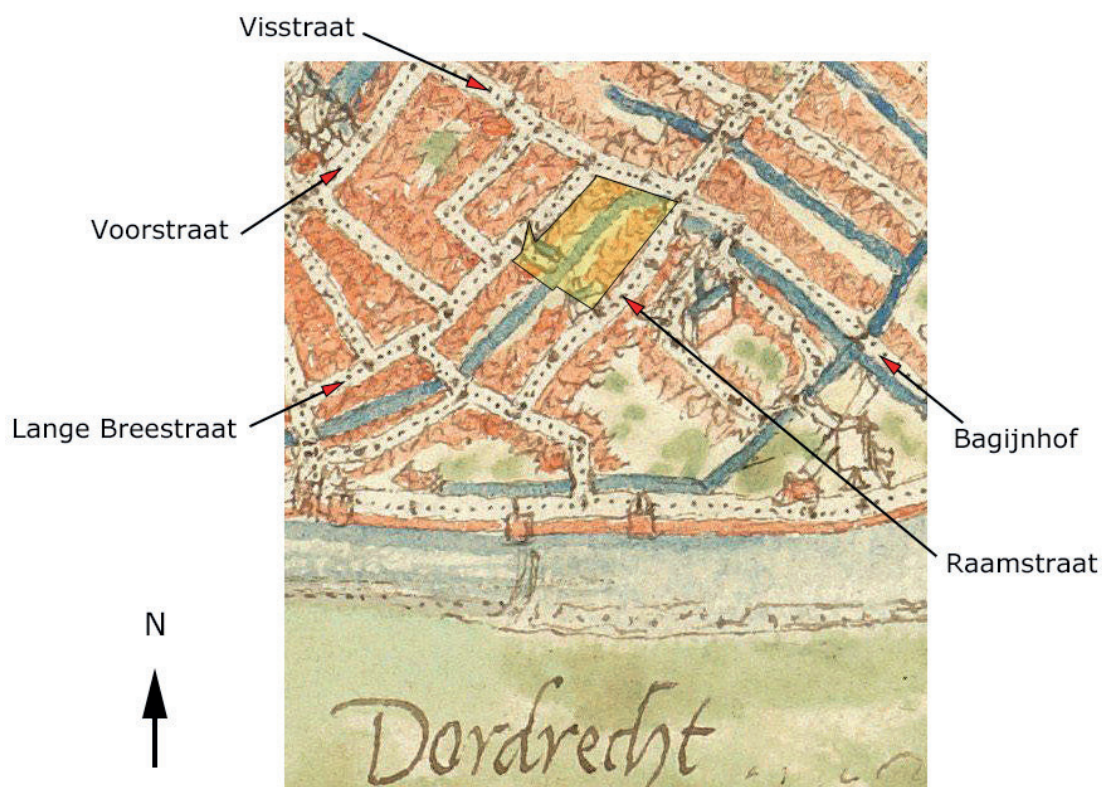
²¹ Lips 1974, 422-424.

Tijdens een verbouwing van het monumentale warenhuis Lindershuis zijn er op de hoek Raamstraat-Visstraat in 1960 op 1,35 m - mv menselijke resten gevonden (afb. 9). Het is mogelijk dat het gaat om begravingen die bij het klooster hoorden; mogelijk van de nonnen zelf of van patiënten die hier vermoedelijk ook verpleegd werden.

Afb. 9. De menselijke botresten die in 1960 zijn gevonden tijdens graafwerkzaamheden in het warenhuis Lindershuis. Wat de markeringen aangeven en wie deze heeft aangegeven, is niet bekend (RAD inventarisnr. 552_319057).

De vroegste afbeeldingen waarop het plangebied duidelijk is weergegeven dateren uit de tweede helft van de 16^e eeuw. Op een kaart van Jacob van Deventer uit circa 1550 is bebouwing weergegeven langs de Lange Breestraat en de Raamstraat (afb. 10). De huizen en eventuele achtererven van deze bebouwing is gescheiden door een gracht die in deze periode als binnengracht diende. Dit is de hoofdgracht die mogelijk voorkomt uit een oudere (verdedigings-)gracht, uit de periode 1204 – 1207 en eventueel daarvoor uit een natuurlijke zijtak of geulfase van de Thuredrith. In het plangebied zijn twee bijzondere panden weergegeven; aan de Lange Breestraat is dat het kerkje van het klooster Bethlehem en, aan de overzijde aan de Raamstraat is dat waarschijnlijk het woon- en werkvertrek van het klooster (afb. 10, panden met blauwe daken).

Afb. 10. Een uitsnede van een kaart van Jacob van Deventer die de bebouwingssituatie omstreeks 1550 weergeeft. In geel is het plangebied te zien met daarop bebouwing langs de Lange Breestraat en de Raamstraat. De huizen en bijbehorende achtererven zijn aan de achterzijden gescheiden door de binnen-gracht die door het midden van het plangebied liep (bewerking kaart: Dorst, vakteam erfgoed).

Ten oosten van de kloosterkerk lag waarschijnlijk de herberg Den Dorrenboom op de locatie van het huidige pand Lange Breestraat nr. 22 (afb. 2). In dit huidige, van oorsprong 19^e -eeuwse pand is de oudere gevelsteen van het oorspronkelijk pand In Den Dorren Boom secundair in de gevel weer aangebracht (afb. 11). De herberg bestond mogelijk al in 1597 of zal anders uit 1663 dateren.²²

22 ORA inv. nr. 744 f227v, een verwijzing dat de herberg hierin genoemd zou worden, kon niet worden teruggevonden/bevestigd.

Afb. 11. Het pand Lange Breestraat vroeger nr. 22 in 1987 met daarin de gevelsteen waarop een afbeelding van een kale boom met het jaartal 1663 en daaronder In Den Dorren Boom (RAD inventarisnr. 552_327061). In de inzet de gevelsteen in detail (RAD inventarisnr. 552_322171).

Deze bebouwingssituatie blijft tot in de 19^e eeuw ongewijzigd. Op basis van de kadastrale minuut 1811-1832 is een goed beeld te verkrijgen van de panden en eigenaren in het plangebied (afb. 12 en afb. 13).

Afb. 12. Boven: het plangebied weergegeven op de kadastrale minuut van 1832 (Kadastrale kaart 1811-1832: minuutplan Dordrecht, Zuid Holland, sectie H, blad 01, MIN08037H01).²³ De vermoedelijke locatie van de kerk van het klooster Bethlehem is aangegeven in paars. Onder: het plangebied met de verstoringslocaties weergegeven op de kadastrale minuut van 1832. Hierop is te zien dat de locatie van de ondergrondse trafo gelegen is binnen de steeg vanuit de Lange Breestraat naar de binnen-gracht, als ook deels in de kerk van het klooster Bethlehem. De locatie van de liftschacht in het deel aan de Raamstraat is mogelijk gelegen op de locatie van de (voormalige) woon- en werkgebouwen van het klooster. In groen zijn het standpunt en de zichtlijnen van de foto in afbeelding 14 weergegeven.

²³ https://beeldbank.cultureelerfgoed.nl/alle-afbeeldingen/detail/a76c7f82-94d7-11e5-afee-a32d3ab55d41/media/778f3c69-3a55-ee4e-ec86-add77e0131a9?mode=detail&view=horizontal&q=Dordrecht%20minuutplan&rows=1&page=12&fq%5B%5D=search_s_head_collection:%22Kadastrale%20kaarten%201811-1832%22.

Straat	Kadastraal nummer	Eigenaar	Beroep	Type opstal
Lange Breestraat	geen nr			steeg naar gracht
van west naar oost	143	Stad Dordrecht	nvt	huis en erf
	142	Johannes van Hoogerwerf	schilder	huis en erf
	141	Jan Karsdorpszn	timmerman	huis en erf
	140	Jan Karsdorpszn	timmerman	huis en erf
	139	Willem Frederik Jong	w	huis en erf
	138	Willem Philip Rovers	looier	huis en erf
	137	Arie van Heck	stadsbode	huis en erf
	136	Wouter Struiksz	winkelier	huis en erf
	135	Gijsbert de Klerk en cons.	timmerman	huis en erf
	134	Johannes de Klerk	timmerman	huis en erf
	133	Gijsbert de Klerk en cons.	timmerman	huis en erf
Bagijnestraat	175	Stad Dordrecht	nvt	watering/binnengracht
	130	Jan van Aken	schildersknecht	huis
	131	Gerrit Bemolt	niet opgegeven	huis
	132	Arie Kuyl	winkelier	huis en erf
	geen nr			onbebouwde hoek genaamd Moordhoek
Raamstraat	309	Jezaias van Benthem	winkelier	huis en erf
van oost naar west	308	Dirk van Hulst	niet opgegeven	huis, gebouw en erf
	307	Dirk van Hulst	niet opgegeven	huis, gebouw en erf
	306	Pieter Bonte en cons.	kleermaker	huis, gebouw en erf
	305	Machiel Hijmans Witstijn	koopman	huis, gebouw en erf
	304	Frans de Ronde	koopman	huis, gebouw en erf
	303	de Israelische gemeenschap van Dordrecht	nvt	huis, gebouw en erf
	302	Pieterella den Hertog	niet opgegeven	huis, gebouw en erf
	301	Hendrick van de Weg	molenaarsknecht	huis, gebouw en erf
	300	Pieter de Visser	zakkendrager	huis, gebouw en erf
	299	Arie Vink en cons.	niet opgegeven	huis en erf
	298	Pieterella den Hertog	niet opgegeven	huis, gebouw en erf
	297	Johannes Valentijn Buchner	schoenlapper	huis en erf
	296	Hendrik van Dijk	winkelier	huis en erf
	295	Gerrit van der Wal	timmerman	huis en erf
	294	Johannes Rombout	looier	pakhuis en erf
	293	Gerrit Bouman	timmerman	huis
	292	Gerrit Bouman	timmerman	huis

Afb. 13. Een overzicht van de eigenaren van de verschillende percelen binnen het plangebied gedurende de periode 1811-1832. Hierbij is ook hun beroep en de aard van de bebouwing vermeld (Beeldbank RCE, OAT08037H004, 005 en 009).

Aan de Lange Breestraat waren in deze periode van de 19^e eeuw onder andere meerdere timmerlieden/bedrijven gevestigd waaronder die van Jan Karsdorp en de familie van Gijsbert en Johannes de Klerk. Daarnaast woonden er nog een winkelier, koopman, schilder, een stadsbode en een looier. Opvallend is dat het westelijkste kavel (de steeg van de Lange Breestraat naar de binnengracht) geen nummer heeft en het pand ten oosten daarvan het enige pand is dat in bezit is van de Stad Dordrecht. Er staat geen gebruiksdoel in de aanwijzende tafel, maar zeer waarschijnlijk gaat het om de voormalige kerk van het klooster Bethlehem, dat in gebruik was als stalling voor de stads- as- en vuilniskarren en, volgens de tekening die is afgebeeld in afb. 8 ook als woning. De kerk, en de ten westen hiervan gelegen steeg zijn waarschijnlijk gelegen op de locatie van het pand tussen de Lange Breestraat nr. 22 (in Den Dorren Boom, 1663) en de Lange Breestraat 24, het Patrimonium.

Op de locatie van het pand aan de Lange Breestraat dat geheel gesloopt zal worden, ten westen van nr. 12, lag destijds de woning van woning/werkplaats van de timmerman Jan Karsdorp. De ten oosten hiervan gelegen panden, waarvan de achterzijden van de huidige panden gesloopt zal worden, waren in bezit van respectievelijk van west naar oost: Willem Frederik (koopman), Willem Philip Rovers (looier), Arie van Heck (stadsbode) en Wouter Struik (winkelier).

Op de hoek van de Lange Breestraat en Visstraat-Bagijnhof was een open ruimte of pleintje aanwezig; de Moordhoek.²⁴

De huidige straat Bagijnestraat was, ook in het verlengde, de voormalige binnengracht (afb. 12, onderste afbeelding, afb. 13, kadastraal nr. 175, afb. 14). Hieraan lagen nog drie woningen, welke toegang hadden vanaf het pleintje Moordhoek. Deze huizen waren onder andere in bezit van een schildersknecht en een winkelier.

Afb. 14. De stadsgracht tussen de bebouwing aan de Lange Breestraat (rechts) en de Raamstraat (links) in de periode 1870-1880 (RAD inventarisnr. 552_310390). Aan de zijde van de Lange Breestraat lijken de meeste huizen met de bebouwing (hoge achterhuizen) door te lopen tot aan de binnengracht. Aan de zijde van de Raamstraat lijkt meer sprake te zijn van open achtererven met lage schuurtjes die tot aan de binnengracht lopen. De foto is genomen vanaf de Visstraat-Bagijnhof in zuidwestelijke richting over de binnengracht (voor het standpunt en zichtlijnen, zie afb. 12).

Aan de Raamstraat woonden en werkten onder andere winkeliers, koopmannen, een molenaarsknecht, een zakkendrager en kleine ambachtslieden zoals een kleermaker, schoenlapper, timmermannen en een looier. Op kadastraal nummer 294 woonde de looier Johannes Rombout. Zijn woning had een doorgang naar het grote onbebouwde perceel daarachter dat doorliep tot aan de binnengracht. Dit hoorde mogelijk bij zijn bedrijf en hier zouden leerlooierskuipen en dergelijke aanwezig kunnen zijn geweest.

Gedurende het einde van de 19^e eeuw en begin van de 20^e eeuw vinden hier grote veranderingen plaats. Eind 19^e eeuw werd de binnengracht gefaseerd gedempt als reactie op de vele cholera uitbraken in deze periode. Het deel tussen de Lange Breestraat en de Raamstraat is vermoedelijk in 1890 dichtgeworpen. Hierbij werd ook de straat Bagijnhof

²⁴ Deze topografische veldnaam is in het verleden al op vele manieren verklaard en vaak toegeschreven aan allerlei, gewelddadige historische gebeurtenissen uit het verleden. Hiervoor is echter nooit enig archeologisch of historisch bewijs gevonden. Mogelijk gaat de naam terug op een huis dat hier ooit stond en dat de Kleine Moordkuil werd genoemd. Waarom het zo heette is onbekend. Met dank aan dhr. H. 't Jong voor de informatie.

verbreed ná de sloop van de bebouwing ten zuiden van aan de Moordhoek en de hoek van de Raamstraat. Over het tracé van de gedempte binnengracht werd de Bagijnestraat aangelegd die liep van Bagijnhof naar Elfhuizen.

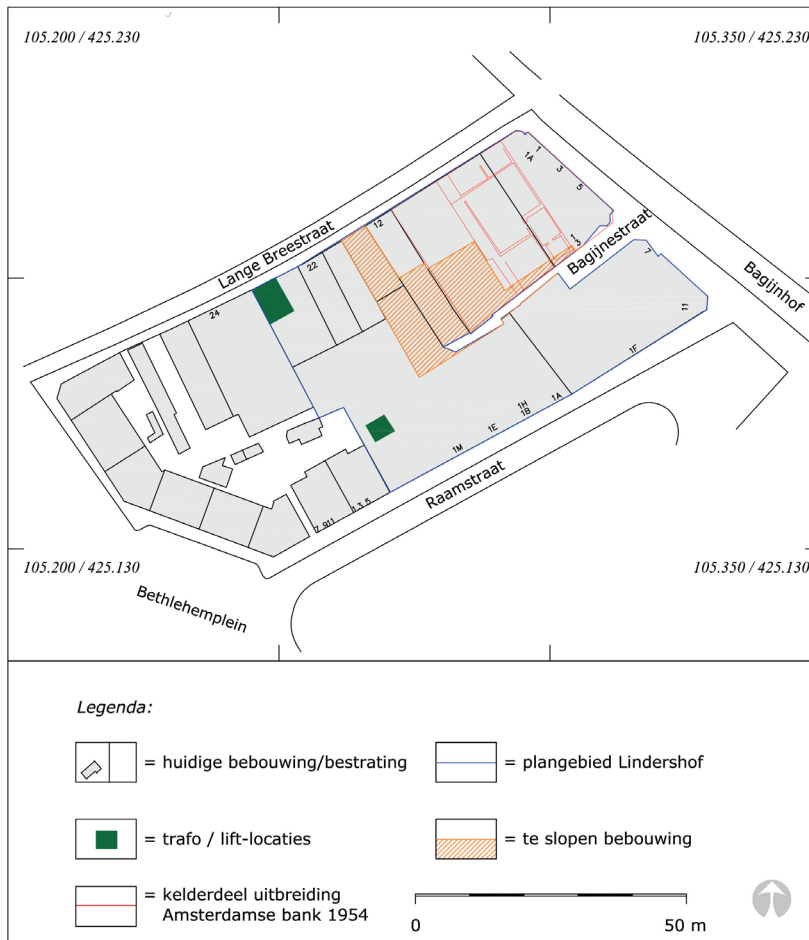
Langs de Bagijnhof/Visstraat tussen de Lange Breestraat en de Bagijnestraat werd in 1905 een groot kantoorpand (waarin vanaf 1918 de Incassobank N.V.) en een melksalon/lunchroom van de Dordrechtse Melk Inrichting (DMI) (afb. 15). Hiervoor verdwenen de oostelijkste drie panden van de Lange Breestraat met de kavelnummers 133, 134 en 135 (afb. 12 en afb. 13). Dit pand werd in 1938 grondig verbouwd waarbij de begane grond geheel in gebruik werd genomen door de Incassobank met daarboven woningen. Uit alle drie de bouwfases (1905, 1938 en 1952) zijn kelders in dit pand aanwezig.²⁵ Hierbij zal de ondergrond over het gehele oppervlak tot een diepte van ten minste 2 m onder het huidige maaiveld vergraven zijn. Het pand is nu nog aanwezig en hierin zijn de winkels Adam Brandstore (Bagijnhof 1) en Omoda Schoenen (Bagijnhof 5) gevestigd. Binnen dit deel van het plangebied zullen echter geen (nieuwe) bodemingrepen plaatsvinden.

Afb. 15. Links: het in 1905 gebouwde kantoorpand (vanaf 1918 de Incassobank) en DMI langs de Bagijnhof tussen de Lange Breestraat en Bagijnestraat (RAD, inventarisnr. 555_14183). Midden: het in 1938 geheel verbouwde pand van de Incassobank (RAD, inventarisnr. 555_14181). Rechts: hetzelfde pand anno 2020 in gebruik door Adam Brandstore en Omoda Schoenen (Google Maps 2020).

In 1948 wordt de Incassobank overgenomen door de Amsterdamse Bank en tussen 1952-1957 vinden er nogmaals meerdere uitbreidingen en verbouwingen plaats. In 1954 wordt de bank ook uitgebreid op enkele aangrenzende percelen van de Lange Breestraat. Het gaat om het huidige bouwblok tussen de Bagijnhof 1A en de Lange Breestraat (afb. 20). Hierin is ook deels een kelder aanwezig, maar niet op het grootste deel van de te slopen bebouwing (afb. 16).

²⁵ Haans, Korenberg, Schaars en Van Aller 2019, 40.

Afb. 16. Het kelderdeel in de uitbreiding van de Amsterdamse bank aan de Lange Breestraat op een verbouwingsplan van Scapino Beheer uit 1954 (zie: Van Aller & Haans 2019, 21).

Op de hoek van de Raamstraat-Bagijnhof wordt in 1919-1920 het grote warenhuis KOFA Linders (het huidige Lindershuis) gebouwd. Voorafgaand is in 1919 de bestaande bebouwing afgebroken (afb. 17).

Afb. 17. De achterzijde van de bebouwing aan de Raamstraat tot aan de Bagijnestraat, op de hoek met de Bagijnhof in 1919 (RAD, inventarisnr. 552_390571-004).

In eerste instantie heeft het warenhuis een lengte tot circa het huidige adres Raamstraat 1A (zie afb. 12), zoals dat op afb. 18 is te zien (afb. 19). Bij een latere, enkellaags en niet onderkelderde uitbreiding van het warenhuis in 1930 en 1933 wordt ook de rest van de huisjes in het plangebied gesloopt en bebouwd op dezelfde gevelraai als het oudste deel van het Lindershuis. Dit deel wordt verbonden met de samengevoegde huizen aan de Lange Breestraat 20 en 22 die nu ook bij het warenhuis behoren.

De oude bebouwing langs de Raamstraat wordt geleidelijk van oost naar west gesloopt. Hierbij wordt de van oorsprong smalle Raamstraat aan de noordzijde fors verbreed, waarbij de nieuwe gevellijn komt te liggen tot circa het midden van of zelfs ter hoogte van de achtergevels van de voormalige bebouwing (afb. 18).

Afb. 18. De nog slechts deels verbrede Raamstraat in de periode 1923-1927, gezien vanaf de hoek Bagijnhof-Raamstraat in zuidwestelijke richting. Rechts is het nieuwe pand van het warenhuis KOFA Linders (het huidige Lindershuis, nu nog aanwezig) te zien. Daarachter is nog de oorspronkelijke bebouwing aan de Raamstraat binnen het plangebied te zien aan de smalle, oorspronkelijke Raamstraat (RAD inventarisnr. 555_16221).

De oudste fase van het pand, Bagijnhof 7-11 en Raamstraat 1F, zie afb. 2) is over het gehele oppervlak onderkelderde.²⁶ De ondergrond zal ook hier tot een diepte van minste 2 m onder het huidige maaiveld vergraven zijn. Binnen dit deel van het plangebied zullen echter geen (nieuwe) bodemingrepen plaatsvinden.

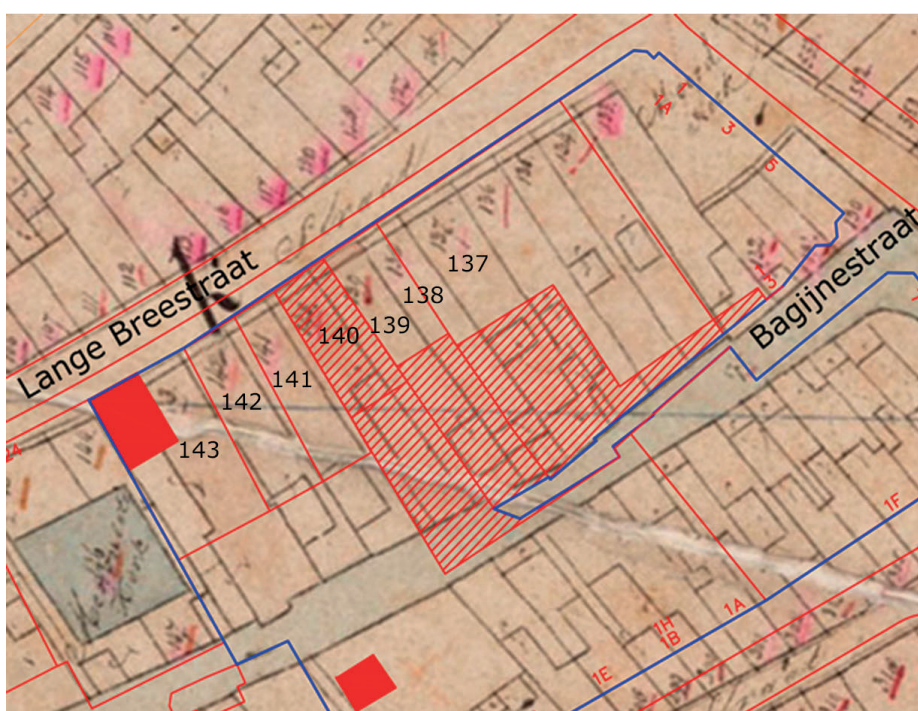
De enkellaags uitbreiding van het warenhuis langs de verbrede Raamstraat wordt in 1954 geheel vervangen door nieuwbouw. Dit is het huidige pand Raamstraat 1H, 1B-1H, 1E, 1M (afb. 2, afb. 19). Dit deel is niet onderkelderde, maar de ondergrond zal door de bouwwerkzaamheden zeker ten dele verstoord zijn. Binnen dit deel is in het huidige herinrichtingsplan een nieuwe lift(schacht) gepland (afb. 2).

²⁶ Schaars 2019, 10-17.

Afb. 19. Het warenhuis Linders in 1970 met in rood aangegeven het bouwblok uit 1920 en daarachter in paars de uitbreiding uit 1954 (RAD inventarisnr. 552_300514).

Aan de zijde van de Lange Breestraat wordt in deze periode minder gesloopt. Deze panden zijn, op basis van de voorgevels te dateren in de 17^e en voornamelijk de 18^e eeuw. De gevelrooilijn is hier (ook) behouden. Het lastige van dit bouwblok is dat er veelvuldig verbouwd is, delen geleidelijk bij het Linders warenhuis zijn betrokken en er regelmatig van huisnummering is veranderd of huisnummers zijn vervallen. Om deze reden wordt hieronder gerefereerd aan de kavelnummers van de kadastrale minuut van 1832. In afbeelding 20 zijn de huidige topografie, de trafo- en liftlocatie en de te slopen delen geprojecteerd weergegeven op de kadastrale minuut.

Afb. 20. Boven: de kadastrale nummering van 1832 weergegeven op een recente luchtfoto van het plangebied langs de Lange Breestraat. In rood is het bouwblok van de Incasso-/Amsterdamse Bank weergegeven en in paars het bouwblok van het Linders warenhuis. Onder: een projectie van de huidige bebouwing op de kadastrale minuut van 1832 met de kadastrale nummering van de panden aan de Lange Breestraat.

De bouwhistorische geschiedenis, ouderdom en fasering van de huidige bebouwing op deze percelen is in 2019 onderzocht door het adviesbureau Monumenten. Veel van de onderstaande informatie over de panden is overgenomen uit de rapportage hierover.²⁷

Lange Breestraat (1832 kadastraal nr. = 137)

Dit bestond in de 19^e eeuw nog uit een voor- en achterhuis die door een open binnenplaats gescheiden waren. Langs de oostgevel liep een smalle gang. Het had, tegen de binnengracht een vrijwel geheel onbebouwd erf met alleen aan de oostzijde een bouwdeel. Begin 20^e eeuw (1907) is het pakhuis op het achterterrein vergroot. Aan de westelijke achtergevel van het voorhuis wordt een uitbouw, mogelijk een toilet, geplaatst. Het pand was toen in

²⁷ Korenberg, & Schaars 2019.

bezit van de kamerbeheer Christiaan de Wijs en Zoon. In 1956 kwam het pand in bezit van de Amro-bank. Nadat in 1966 ook het naastgelegen perceel 138 in bezit kwam van de Amro-bank, werden deze bij het bankgebouw betrokken. Beide panden werden gehandhaafd en in 1967 verbouwd aan het bankgebouw toegevoegd.

[Lange Breestraat 1832 kadastraal nr. = 138](#)

Op de kadastrale minuut uit 1832 is op dit perceel een diep huis te zien. Daarachter lag een kleine binnenplaats met daarachter, tot aan de gracht een ondiep achterhuis. Dezelfde situatie is ook op de hulpkaart uit 1958 nog altijd ongewijzigd. In 1907 is het wel van een nieuwe voorgevel voorzien. Dit gebeurde in opdracht van de bakker W. Dalmeijer. In 1919 liet hij het opnieuw verbouwen waarbij de broodoven is omgebouwd tot droogkamer voor sigaren. Het pand werd nu ingericht als sigarenfabriek. In 1930 is het verbouwd tot winkel- en woonhuis. In 1956 werd de achterste bebouwing omgevormd tot rijwielstalling.

[Lange Breestraat 12 \(1832 kadastraal nr. = 139\)](#)

Ook op dit perceel stond tot 1832 een zeer diep huis met daarachter een ondiepe binnenplaats vervolgens een ondiepe bergplaats. In 1841 wordt het huis aanzienlijk verkleind waarbij het een onbebouwd achtererf krijgt. In 1919 was het in bezit van koopman Nicolaas Blom die een bouwaanvraag deed voor het maken van een nieuwe muur op de achtergrens van het perceel. In 1921 wordt er op het achtererf aan de oostzijde ook een schuur/loods gebouwd. Het hoofdgebouw is in gebruik als huis en winkel. Mogelijk is dit gedaan in opdracht van Jurgens Oliefabrieken of door dhr. J. Reiners, die er in 1923 een schoenwinkel in vestigde. Hierbij werd het pand (bovengronds) ingrijpend veranderd. Rond 1960 werd het pand door Johannes Reiners verkocht aan de gebroeders Linders waarna de bovenverdieping in gebruik werd genomen als kantine van het warenhuis en de zolder als bergruimte. In 1964 werd de bebouwing op het achtererf gesloopt waarna de vrijgekomen ruimte werd overdekt en bij de bakkerij van nummer 140 werd betrokken. Het pand heeft een beeldbepalende status.

[Lange Breestraat 1832 kadastraal nr. = 140](#)

Het pand dat op de kadastrale minuut van 1832 staat aangegeven komt qua diepte overeen met de huidige diepte van de bebouwing. Achter dit huis bevond zich aan de westelijke zijde een diep en smal bouwdeel met daarnaast een onbebouwd erf. In 1880 wordt er op het achtererf een brede achterbouw gerealiseerd die via het smalle bouwdeel met het huis was verbonden. In 1895 vindt er weer een verbouwing plaats waarbij het smalle bouwdeel aan de westzijde verdwijnt en er aan de oostzijde een smalle uitbouw aan het huis wordt gebouwd. De bebouwing uit 1880 blijft bestaan, nu gescheiden van het huis door een open plaatsje. In 1926 was het in bezit van vernikkelaar Anthonius Huismans. Rond 1940 kwam het in bezit van de gebroeders Linders en werd de voorzijde van het pand omgevormd tot tijdelijk trafostation voor het warenhuis. Hierbij is waarschijnlijk alleen bovengronds sprake van aanpassingen.

[Lange Breestraat 1832 kadastraal nr. = 141\)](#)

Op de kadastrale minuut is achter het huis een diepe binnenplaats weergegeven, met daarnaast langs de oostelijke perceelgrens een smalle gang die het huis verbond met een achterhuis die over de hele breedte op het erf aanwezig was. Rond 1925 is de gang langs de binnenplaats gesloopt, waarna langs de westelijke perceelsgrens een nieuwe aanbouw aan de voorzijde van het achterhuis is gerealiseerd. Voor het bouwdeel op het achtererf wordt in het kadaster van 1925 geen functie vermeldt. Alle bebouwing op het achtererf wordt rond 1929 alweer gesloopt, waarna de percelen van de Lange Breestraat 141 en 142 in 1933 zijn samengevoegd. Beide panden zijn een Rijksmonument. Het was in 1932 door de Vof D. Meeldijk aan de gebroeders Linders verkocht. Vervolgens is een nieuwe achterbouw midden op de oude perceelgrens tussen deze panden gebouwd.

[Lange Breestraat 1832 kadastraal nr. = 142](#)

Dit pand met de gevelsteen In den Dorrenboom 1663 is qua bebouwing op de kadastrale minuutplan van 1832 vergelijkbaar met dat van nummer 141. Het bestaat uit een voorhuis met daarachter een diepe binnenplaats met langs de oostgevel een gang die toegang gaf tot een ondiep bouwdeel op het achtererf. Omstreeks 1900 werd het achtererf van Lange Breestraat 143 aan het perceel van nummer 142 toegevoegd. Tegelijkertijd werd in de oosthoek van de binnenplaats een L-vormig bouwdeel toegevoegd.

Hierna werden in 1933 de percelen van Lange Breestraat 141 en 142 volledig samengevoegd. De bebouwing op het achterterrein werd daarbij waarschijnlijk volledig vernieuwd, al werd grotendeels het oude grondvlak aangehouden. Het achterterrein van nummer 143 werd nu weer afgesplitst. Vanaf 1932 werd het in gebruik genomen als onderdeel van de magazijnen van het warenhuis KOFA Linders. In 1949 werd er een stookruimte aangelegd, maar vermoedelijk ook alleen bovengrond.

Lange Breestraat 1832 kadastraal nr. = 143 + steeg of zijerf

Op de kadastrale minuut van 1832 is er sprake van een breed pand met aan de westzijde een steeg die leidde tot de binnengracht. In deze periode is het pand dat in gebruik was als kerk van het klooster Bethlehem dus nog aanwezig. In 1874 is dit pand afgebroken waarna op dit perceel één nieuw breder pand is gebouwd. Rond 1886 werd dit gesplitst en zijn er twee nieuwe huizen gebouwd. Op het achtererf van het perceel 143 werd aan de westelijke zijde een derde huis gebouwd dat aan de, rond deze tijd aangelegde Bagijnestraat lag. Rond 1900 werd het achtererf perceel 143 enkele jaren bij de percelen 141 en 142 gevoegd om rond 1933 alweer te worden afgesplitst. Rond 1940 wordt ook perceel 143 verkocht aan de gebroeders Linders.

De percelen 140 tot en met 143 aan de Lange Breestraat worden samengevoegd tot één nieuw groot perceel met diverse panden. Deze zijn nu in bezit van het warenhuis KOFA Linders en de begane grond was in 1954 in gebruik als magazijnen en werkplaatsen. Hierdoor vervalt het deel van de Bagijnestraat achter deze percelen. In de periode dat deze panden tot het warenhuis KOFA Linders behoren wordt er veelvuldig verbouwd. Voor wat bekend is, is er alleen sprake geweest van bovengrondse werkzaamheden.

4. Samenvatting en archeologische verwachting

Naar verwachting zal bij de voorgenomen herinrichting de natuurlijke ondergrond niet bereikt worden. De top van het komklei-op-veengebied dat voorafgaand aan de middeleeuwse ontginningen het loop- /leefniveau was, zal in het plangebied dieper dan 3,5 - 4 m – mv aanwezig zijn. Aangezien er sprake is van een laaggelegen komgebied in de periode IJzertijd-Vroege Middeleeuwen is er sprake van een lage kans op het aantreffen van bewoningssporen uit deze periode(n). Het is wel mogelijk dat hier een onbekende watergang uit deze periode aanwezig is. Deze watergang is in 2015 aangetroffen aan de Bagijnhof 20 (Van Haren Schoenen) De aard, ouderdom en oriëntatie hiervan zijn nog vrijwel geheel onbekend. De top van deze geulafzetting was hier direct onder de middeleeuwse stadsophogingen aanwezig vanaf 2,53 m – NAP (3,6 m - mv) tot een diepte van ten minste 7,63 m – NAP (8,7 m – mv). Het is mogelijk dat het een oudere Thuredrith geul was of een zijtak hiervan die een zuidwestelijke oriëntatie had en ook ter hoogte van plangebied aanwezig was. In theorie kan deze watergang een natuurlijke voorganger zijn van de oudste (verdedigings)gracht van de stad (1204-1207?) die vanaf circa de 14^e eeuw ging dienen als binnengracht. Deze is in ca. 1890 dichtgeworpen.

Gedurende de oudste, middeleeuwse periode, circa 11^e eeuw – 1250-1300 lag de locatie van het plangebied nog aan/op de grens van de nederzetting/jonge stad. Vanaf het begin van de 13^e eeuw was er dus mogelijk sprake van een (verdedigings)gracht. Dit kan de latere binnengracht zijn geweest die ter hoogte van de huidige Bagijnestraat (en het vroegere, verlengde daarvan) liep. Dit zal dan in die periode de grens van de stad zijn geweest. Het is mogelijk dat er ten noorden van deze gracht een (verdedigings)wal aanwezig was. Het is onbekend of de Lange Breestraat toen al als straat bestond en of er bewoning aanwezig was.²⁸ De top van het oudste ophogingspakket is hier naar verwachting aanwezig vanaf een diepte tussen circa 3,6 en 4 m – mv. Dit is echter geheel gebaseerd op de locatie Elfhuizen, dat ten zuiden van de gracht lag. Het is mogelijk dat het gebied ten noorden daarvan al eerder is opgehoogd en in gebruik genomen.

Waarschijnlijk is de locatie van het plangebied in de periode 1300-1350/1400 grootschalig ontwikkeld en bebouwd; aan de Lange Breestraat en Raamstraat met daartussen de gracht. Uit deze periode dateert in ieder geval het klooster Bethlehem dat gezien de aard van een dergelijk complex één van de oudste gebouwen in dit stadsdeel kan zijn geweest. Mogelijk zijn toen al de straten in dit stadsdeel bebouwd met bakstenen huizen voor het sterk groeiend aantal ambachtslieden.

Het klooster Bethlehem was een cellezustersklooster van de Orde van Augustinus. De zusters waren mogelijk al sinds 1313 actief, alleen is niet zeker of ze altijd op deze locatie aanwezig waren. Vanaf 1464 was het een officieel klooster en stond het zeker wel op deze locatie. Ze bewoonden het huis Bethlehem aan de Raamstraat dat door middel van een brug over de binnengracht verbonden was met de kloosterkerk die aan de Lange Breestraat stond. De kerk lag zeer waarschijnlijk ter hoogte van het perceel 143 op de kadastrale minuut 1832 aan de Lange Breestraat en is in 1874 gesloopt (afb. 12, 20). Dit geeft aan dat het 15^e-eeuwse leef-/loopniveau op het huidige straatniveau lag. Aan de Lange Breestraat zijn dus onder het huidige straat- en vloerniveau bebouwings- en erfsporen te verwachten uit de periode 15^e – 20^e eeuw. Deze verwachting geldt ook voor de Raamstraat.²⁹

28 Van Baarsel, 1992, noot 158: Lips, C.J.P., 1964, Wandelingen door Oud-Dordrecht Deel 1, 419: meent dat de Breestraat breder was omdat ze van oorsprong een stadsvest was. Oudste melding is uit 1404 (*Breedstrate*).

29 Raamstraat verwijst naar de ramen voor laken die hier opgesteld stonden. Lakenraam: een lang houten raam, ook span- of droograam, waarop het laken na de wassing ter droging wordt uitgespannen en tot een bepaalde lengte en breedte wordt uitgerekt.

Vanaf de 15^e eeuw zal er in dit stadsdeel sprake zijn geweest van een ambachtswijk, waaronder voor de periode van de 16^e eeuw mogelijk vollers en ververs.³⁰

Specifiek voor de locatie waar de bodem (mogelijk) verstoord zal worden, geldt de volgende archeologische verwachting:

De te slopen bebouwing op de voormalige (minuutplan 1832) percelen 137-140 aan de Lange Breestraat

Naar verwachting zal de bodem hier niet dieper of tot een diepte van circa 0,4 m – mv worden verstoord. Binnen dit bodempakket zal met name sprake zijn bebouwingsresten en erfsporen uit de periode 17^e – 20^e eeuw. Door veelvuldige bouw- en verbouwactiviteiten in, met name de 20^e eeuw, zal er sprake van een grote mate van verstoring van het topniveau van de bodem.

Lange Breestraat voormalig perceel 143, trafostation

Op het perceel 143 aan de Lange Breestraat zal een trafostation worden gebouwd. Hiervoor zal, voorin het pand een kelder worden aangelegd waardoor de bodem hier verstoord zal worden tot een (nog) onbekende diepte. De afmetingen van de kelder zijn circa 7 x 5 m. Het grootste deel van deze kelder is gelegen op het onbebouwde erfdeel van het perceel waar vóór 1874 de steeg naar de binnengracht liep. Een klein deel van de geplande kelder ligt op het bebouwde deel van het perceel 143 waar tot 1874 de kerk van het klooster Bethlehem stond. Naar verwachting zal een deel van de fundering van de westelijke zijgevel en het daarnaast gelegen binnendeel met mogelijke vloeren worden verstoord. Of er ook sprake is van begravingen binnen deze kerk is onbekend.

Raamstraat 1M, liftschachtlocatie

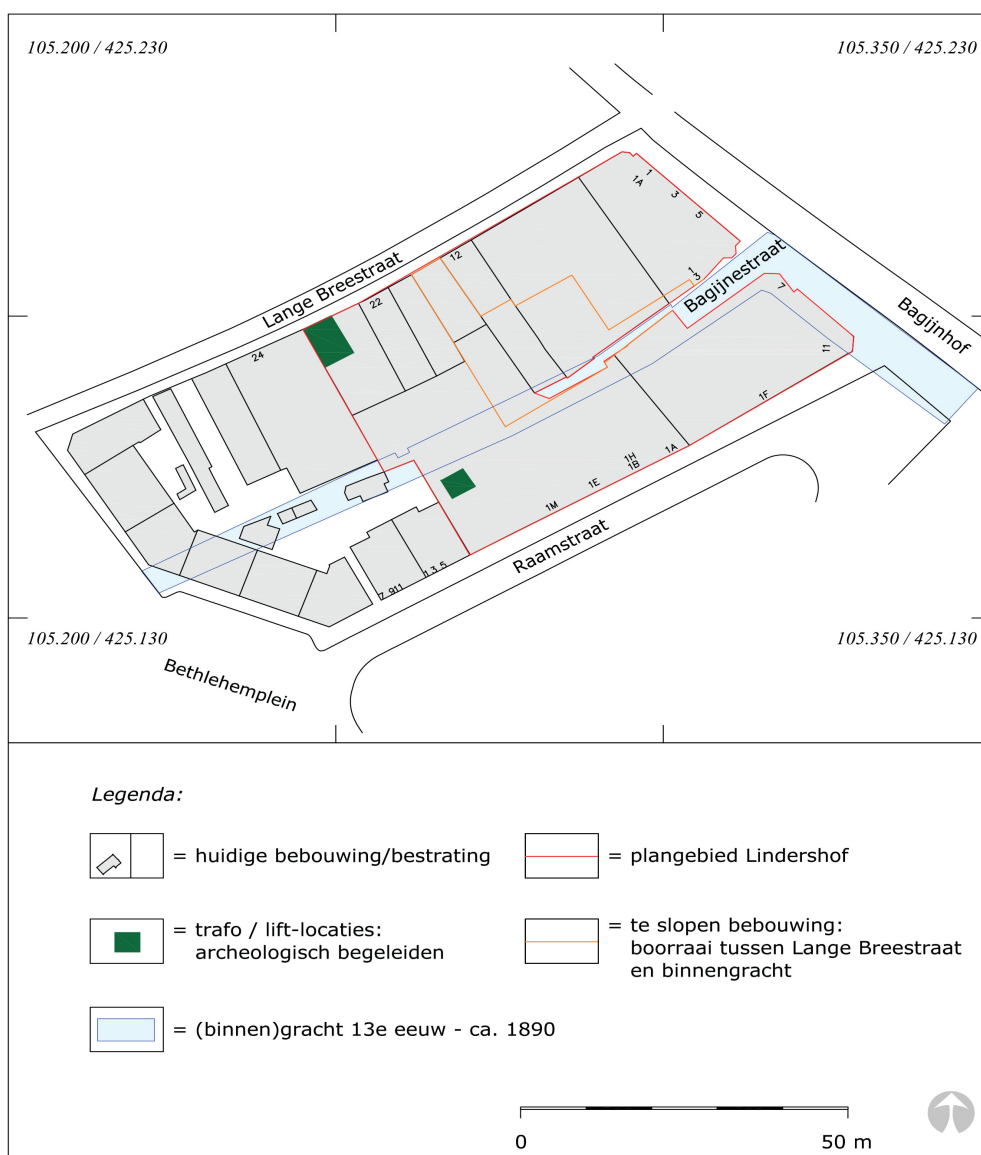
Op de locatie van de geplande liftschacht in het pand van het Lindershuis aan de Raamstraat 1M kunnen bewoningssporen aanwezig zijn uit de periode 15^e – 20^e eeuw. Voor wat betreft de periode 15^e – 16^e eeuw kan er sprake zijn van bebouwingsresten en/of erfsporen van het klooster Bethlehem. In de 19^e eeuw was er sprake van een onbebouwd achtererf dat vermoedelijk in gebruik was door een looier. Een dergelijke ambachtelijke functie kan dit perceel ook in de 17^e en 18^e eeuw gehad hebben.

³⁰ Van oudsher was er in dit stadsdeel sprake van veel lakenwerkers, onder andere gebaseerd op de naam Raamstraat, de aanwezigheid van het hofje de Blauwe Hand (afgeleid van de kleur van de handen van ververs) en het archeologisch onderzoek aan de Elphuizen, waar veel aanwijzingen (ovens en resten van de plant wouw waarmee geveerd werd) voor ververs zijn gevonden (Hos 2008).

5. Aanbevelingen

In dit archeologische bureauonderzoek is een inventarisatie gepresenteerd van de te verwachten archeologische waarden binnen het plangebied. Uiteindelijk zal op slechts twee locaties de bodem (met zekerheid) dieper dan 0,4 m – mv worden verstoord.

Voor de twee locaties waar de bodem dieper dan 0,4 m – mv zal worden verstoord, wordt aanbevolen de graafwerkzaamheden archeologisch te laten begeleiden (afb. 21). Aanwezige archeologische waarden kunnen op deze wijze door documentatie worden behouden. Binnen het deel waar de bebouwing zal worden gesloopt, wordt de vrijgestelde diepte van 0,4 m – mv zeer waarschijnlijk niet overschreden. Hiervoor geldt dan ook een vrijstelling van de onderzoekplicht. In deze zone dient wel één raai boringen te worden gezet tussen de Lange Breestraat en de voormalige binnengracht, nadat de verharding verwijderd is. Hiermee wordt waardevolle informatie verkregen over de breedte, aard en ouderdom van de (binnen)gracht, een eventuele aarden stadswal en de mogelijkheid dat er een natuurlijke watergang als voorganger aanwezig is.

Afb. 21. Het plangebied met daarop aangegeven de locatie van de binnengracht, de twee te begeleiden zones (trafokelder en liftschacht) en de te slopen bebouwing waar een raai boringen gezet dient te worden.

Vraagstellingen met betrekking tot nader archeologisch veldwerk in het plangebied Lindershof te Dordrecht.

Vraagstellingen met betrekking tot de geologie:

- Wat is de aard, diepteligging en (relatieve) ouderdom van de natuurlijke afzettingen binnen het plangebied?

Specifiek:

- is er sprake van een natuurlijke watergang als voortzetting van de geul die is aangetroffen aan de Bagijnhof 20? En zo ja, is de (binnen)gracht een antropogeen restant hiervan? Is deze geul (relatief of absoluut) te dateren?

Vraagstellingen met betrekking tot archeologische waarden:

- Wat is de aard, ouderdom, diepteligging, fasering en oriëntatie van de oudste ophogingspakketten op de locaties van de trafokelder en de liftschacht?

Specifiek:

- Zijn er aan de zijde van de Lange Breestraat ophogingen aanwezig die geïnterpreteerd kunnen worden als een aarden verdedigingswal behorende bij een eventuele 13^e -eeuwse fase van de (binnen)gracht als verdedigingsgracht?

- Zijn er aanwijzingen voor landgebruik en/of huizen in de periode vóór circa de 15^e eeuw?

- Zijn er bebouwingsresten, erfsporen en vondsten aanwezig die toegeschreven kunnen worden aan het klooster/de kloosterkerk Bethlehem? En zo ja, wat is hiervan de aard en ouderdom?

Bevoegde overheid

De bevoegde overheid is de gemeente Dordrecht. Voor vragen over de in dit rapport verwoorde resultaten kan contact opgenomen worden met dhr. M.C. Dorst, senior-KNA archeoloog, vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht (tel. 078 770 4904).

Literatuur

Aller, H.L. en F.A.C. Haans, 2019: *Het Lindershof, Dordrecht. Deel 3: Voormalige Incasso-Bank, Bagijnhof 1-5/Bagijnestraat 1-3/Lange Breestraat 2-6 te Dordrecht*. Rapportage van het bureauonderzoek door Monumenten, Adviesbureau. Nijmegen.

Baarsel, M., 1992: *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts Veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht*. Uitgeverij Verloren.

Dorst, M.C. & H. 't Jong & G.J. Schiereck, 2018: Thuredrith. Nieuw licht op het ontstaan van Dordrecht. *Verhalen van Dordrecht* 36. Stichting Historisch Platform Dordrecht. Drukkerij RAD, Dordrecht.

Dorst, M.C. en G.H. de Boer, 2017: De Grote Kerk, Thuredrith en Oude Maas, Dordrecht. Archeologisch booronderzoek rond de Grote Kerk. Nieuwe geo-archeologische informatie over de Thuredrith, Oude Maas en Grote Kerk. *Dordrecht Ondergronds* 92. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Dorst, M.C., 2015: Bagijnhof 14, Dordrecht. Aanleg liftschacht, Van Haren Schoenen. Een archeologische begeleiding met aanvullende grondboring. *Dordrecht Ondergronds* 62. Gemeente Dordrecht, vakteam erfgoed.

Easton, C., 1917: Het Dordtse probleem, de vroegere loop der rivieren bij Dordrecht. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*. 34, 1917, pag. 1 37.

Schaars, D., 2019: *Het Lindershof, Dordrecht. Deel 2: Warenhuis Kofa Linders. Bagijnhof 7-11, Raamstraat 1F te Dordrecht*. Rapportage van het bureauonderzoek door Monumenten, Adviesbureau. Nijmegen.

Haans, F.A.C., G. Korenberg, D. Schaars en H.L. van Aller, 2019: *Het Lindershof, Dordrecht. Bagijnhof 7-11/Raamstraat, Bagijnhof 1-5/Bagijnestraat 1-3/Lange Breestraat 2-10, Lange Breestraat 12-22. Deel 1. Ontwikkeling van het gebied en samenvatting onderzoek*. Rapportage van het bureauonderzoek door Monumenten, Adviesbureau. Nijmegen.

Herwaarden, J. van, D. de Boer, F. van Kan & G. Verhoeven, 1996: *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Deel 1, Gemeentearchief Dordrecht.

Hos, T.H.L. & M.C. Dorst, 2010: Zonnen op Gods akker. Archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein. Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark. In: *Dordrecht Ondergronds* 4. Bureau Monumentenzorg & Archeologie gemeente Dordrecht.

Hos, T.H.L., 2008: Wouw! Ververijen! Onderzoeksgebied Elphuizen. Een bureauonderzoek en een definitieve opgraving in de binnenstad van Dordrecht. Gemeente Dordrecht, plangebied Gezondheidspark. In: *Dordrecht Ondergronds* 3. Bureau Monumentenzorg & Archeologie gemeente Dordrecht.

Jong, H., 't, 2020: *De oudste stad van Holland. Opkomst en verval van Dordrecht 1000-1421*. Uitgeverij Omniboek, Utrecht.

Korenberg, G. & D. Schaars, 2019: *Het Lindershof, Dordrecht. Deel 4: Panden Lange Breestraat 8-22*. Rapportage van het bureauonderzoek door Monumenten, Adviesbureau. Nijmegen.

Lips, C.J.P., 1974: *Wandelingen door Oud-Dordrecht*. Europese Bibliotheek, Zaltbommel.

Lieburg, F. Van, 2012: *Heilige plaatsen in een Hollandse stad. Duizend jaar religieuze gebouwen op het Eiland van Dordrecht*. Jaarboek 2011 van de Historische Vereniging Oud-Dordrecht.

Begrippen en afkortingen

antropogeen	Door mensen gemaakt/gedaan/uitgevoerd, i.i.t. natuurlijk
Bergsche Veld	Zoetwatergetijdengebied ten zuiden van de stad Dordrecht, ontstaan na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (verwijst naar Geertruidenberg, later Biesbosch genoemd).
brakwaterkokkel	Gidsfossiel voor de afzettingen van de Sint Elisabethsvloed 1421, zeker als deze tweekleppig en in levenshouding wordt aangetroffen. Het gaat om de tweekleppige <i>Cerastoderma glaucum</i> .
crevasse(afzetting)	Oeverwaldoorbraak (rivier) waarbij (opnieuw) zand is afgezet. Door de doorbraak is een afzetting ontstaan met sediment uit de oeverwal. Crevasse-afzettingen zijn hoger gelegen plekken in het landschap.
detritus	Substantie bestaande uit organische resten van planten en dieren.
donk	Rivierduin of natuurlijke verhoging in het landschap
Formatie van Echteld	Afzettingen vanuit rivier
Formatie van Nieuwkoop	Veenpakket (Hollandveen Laagpakket)
Formatie van Naaldwijk	Afzettingen vanuit zee
Grote Waard	De Grote of Hollandsche Waard was een landbouwgebied in Holland, aan de grens met Brabant. De waard ontstond in de 13e eeuw, na afdamming van de Maas bij Heusden en Maasdam en het aanleggen van een ringdijk. De Grote Waard omvatte de gebieden die tegenwoordig bekend staan als het Land van Heusden en Altena, het Eiland van Dordrecht, het oostelijk deel van de Hoeksche Waard en een stukje Noord-Brabant, ongeveer van Heusden tot Moerdijk.
hil/werf/terp	Woonheuvel of kunstmatige door mensen opgeworpen verhoging in het landschap, i.t.t. donk
indicator	Aanwijzing/vondst/voorwerp/object/spoor
inversierug	Oeverwallen en kreekbeddingen klonken gedurende de middeleeuwse ontginningen door hun grovere materiaal minder in dan de slappe, fijne klei ertussen, waardoor ze nu nog als ruggen in het landschap herkenbaar zijn. Deze 'omkering' in het landschap (oorspronkelijk een geul, nu een rug) wordt ook wel inversie (inversieruggen) genoemd.
klastisch	Verweerde/geërodeerde fragmenten van gesteente die zijn afgezet door water en wind
Merwededek	Gelaagd pakket klei- en zandafzettingen vanuit de rivier de Merwede, na de Sint Elisabethsvloed van 1421 (Formatie van Echteld). Specifiek voor het Eiland van Dordrecht.
Sint Elisabethsvloed	Stormvloed waarbij de zeedijk van de Grote Waard bij het dorp Wioldrecht doorbrak en de Grote Waard verdronk, 18-19 november 1421.
AMK	Archeologische Monumenten Kaart

ARCHIS	Archeologisch Informatie Systeem
AWN	Archeologische Werkgemeenschap Nederland
CHA	Cultuur Historische Atlas, provincie Zuid Holland
IKAW	Indicatieve kaart Archeologische Waarden
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
Mv	Maaiveld (loopoppervlak)
NAP	Normaal Amsterdam Peil (hoogtemaat)
NEN	Nederlandse Norm
PvA	Plan van Aanpak
PvE	Programma van Eisen
RAD	Regionaal Archief Dordrecht
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed